

Гловацька О.Л.

Прикметники з негативним значенням в староукраїнській мові (кінець XVI – XVII ст.)

Гловацька Ольга Любомирівна, викладач кафедри філології Коломийського інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Коломия, Україна

Анотація. У статті проаналізовано прикметники з негативним значенням в староукраїнській мові. Визначено на основі аналізу лексико-семантичні характеристики аксіологічних слів, які виявляють різноманітні функціональні особливості.

Ключові слова: оцінні прикметники, лексична семантика, негативне значення

Умовою збереження національної культурної ідентичності є наявність культурного ядра суспільства у вигляді традицій, сфери морально-етичних критеріїв, естетичних орієнтацій, системи міфів, образів тощо. Мова, абстрагуючись мовленнєвої суб'єктивності своїх конкретних носіїв, певним чином передає кожному наступному поколінню уявлення про те, що є „добро” і „зло” в колективній національній свідомості. Керуючись аксіологічними установками, що закріплені в системі мови і в численних текстах, значущих для всіх носіїв мови, нове покоління усвідомлює свою національну приналежність, визначає для себе ціннісні орієнтири.

У дослідженнях, присвячених мовній оцінці, неодноразово зазначалось, що оцінка є одним із типів прагматичного значення, тобто значення, якого слово чи висловлювання набуває в процесі мовлення, відображаючи комунікативні наміри мовця [1, с. 5]. На відміну від семантичних категорій як темпоральність, якість, кількість, що характеризують об'єктивні параметри описуваної текстом реальності, оцінка перш за все виражає відношення мовця до предмету мовлення. Тому вона виражає особливий тип модальності, що постійно присутній в мовній свідомості учасника спілкування.

В центрі всіх оцінних суджень – людина, яка виступає в ролі суб'єкта, а найчастіше і в якості об'єкта оцінки. „Оцінюється те, що потрібно (фізично і духовно) людині і Людству” [2, с. 181]. В оцінці поєднуються суб'єктивні та об'єктивні фактори. Суб'єктивний фактор передбачає позитивне чи негативне відношення суб'єкта оцінки до її об'єкту, тоді як об'єктивний (декриптивний, ознаковий) фактор обумовлений власними особливостями предметів чи явищ, на основі яких здійснюється оцінка [3, с. 24-33].

Мета статті – проаналізувати прикметники з негативним значенням в староукраїнській мові (на матеріалі полемічних творів кінця XVI – п.п. XVII ст.), визначити лексико-семантичні характеристики ад'єктивів, особливості вживання та функціонування в мові пам'яток.

Для досягнення мети ми використовуємо семантичний аналіз та визначаємо роль контексту при з'ясуванні змісту оцінки в структурі прикметників, оскільки формування оцінної структури прикметника визначається як контекстуальними умовами, так і його власними лексико-семантичними особливостями. „Чиста” оцінка трапляється лише в обмеженій кількості слів, бо семна структура більшості прикметників містить у собі, крім оцінних, низку інших сем. На оцінку нашаровуються значення прикметника, у тому числі переносні: семантика внутрішньої форми, певні конотації тощо, а це в свою чергу впливає на розвиток оцінної структури прикметника [4, с. 54-55].

Аналіз фактичного матеріалу дозволив виділити 120 прикметників, серед яких виділяємо групи з негативним значенням, яким властива передача негації в семантичній структурі лексеми незалежно від контексту. Зокрема: **Злий** – 1. (про людину) (сповнений злості, ворожості) злий, недобрий, // (сповнений гніву) злий, сердитий, // злочинний, // поганий, несумлінний, нечесний; 2. (відступний; злочинний) злий, поганий, // (грішний, гріховний) злий, // (осудливий; грубий, непристойний) злий; 3. (жорстокий; важкий, стражденний) злий, // (небезпечний; згубний) злий, поганий, // (неприємний, шкідливий, нездоровий) поганий; 4. (який відхиляється від норми, гірший від звичайного) поганий, // (невдалий) поганий, // (виконаний неправо, нефахово, ненадійно) поганий, // (зіпсований, пошкоджений, зруйнований; ветхий) поганий, // (який має низьку споживчу якість) поганий; 5. (про гроші) неповновартісний, неповновагий, // фальшивий, підроблений; 6. (неістинний, неправильний) поганий; 7. (дуже сильний, інтенсивний) злий; 8. У знач.ім. Злий, -ого; поганий, -ого.

Недобрий – 1. Який недоброзичливо, неприязно, нечуйно або вороже ставиться до інших // Який виражає недоброзичливість, неприязнь, погане ставлення до кого-небудь. 2. Який не приносить радості, добра, віщує біду або щось неприємне; гнітючий // Заснований на неприязні до кого-небудь, на бажанні заподіяти комусь прикрість, зло,неприємність // Який викликає осуд; несхвальний.

Плохий – який не має добрих якостей, властивостей; не такий, як треба; який викликає негативну оцінку // Неприємний своїми якостями, властивостями // Кепський.

Поганий – 1. Який не має добрих якостей, властивостей; не такий, як треба; який викликає негативну оцінку // Неприємний своїми якостями, властивостями. 2. Який не задовольняє поставлених вимог, не відповідає цим вимогам, певним потребам // Виконаний недосконало, немайстерно; неправний // Недосвідчений, невмілий. 3. Який не обіцяє нічого доброго, віщує лихо, небезпеку або неприємність; невтішний, сумний // Невеселий, гнітючий // Нешасливий, важкий, жорстокий. 4. Якому властиві негативні моральні якості // Недоброзичливий, неприязний; злий. 5. Вартий осуду (про манери, поведінку, вчинки).

Подальший аналіз дозволив об'єднати лексеми в тематичну групу „Риси людини”, яка характеризується розгалуженою мікросистемою найменувань. Слідом за А. Уфимцевою [5] виділяємо три основні сфери вияву характеристик людини, які складають семантичний простір або предметну галузь:

1) біолого-фізіологічні й антропомічні, тобто при

родні якості (стать, вік, фізичні характеристики, вага, зовнішність та ін.);

2) соціально-трудова й родинні стосунки, тобто набуті характеристики (за ставленням людини до іншої людини, до праці, до власності, до соціальних, політичних, релігійних, культурних та інших інститутів суспільства);

3) сфера психічної діяльності й емотивних оцінок людини (характеристика за здатністю мислити, виявляти волю, емоції, схильності, мораль)

Сема зі значенням 'зарозумілий, який поводить себе гордовито, пихато' репрезентована такими лексемами: **блужнякский, гордовысокий, гордый, надутый, неужажный, негречный, неприятельский, неужажный, упортый.**

Сема 'нерозумний' наявна у таких номінаціях: **безмозкий, безумный, глупый, дурный, немудрый, неподобающий.**

У лексемах **безстыдний, гвалтовный, незносный, непристойный** виявлено сему 'негідний, безсоромний, непристойний'.

Спільною виявилась сема 'грішний' для прикметників **апостаский, безбожный, богопротивный, богомерзкий, болванский, гневный, зловѣрный, нечистый.**

Кількісно представлена і група лексем із значенням 'який викликає ганьбу, осуд, несхвалення, ганебний': **балашутный, безрозсудный, брыдкий, брыдливый, выстѣпный, ганевный, голословный, душегубный, заятренный, збыточный, злосливый, марный, мерзевый, неверный, недостойный, незносный, недобрый, непорядочный, плюгавый, подлый, прикрыый, противный, скаженный, страшный.**

Вживаються і лексеми із семами 'безстидний' – **безстыдный, безстыдный;** 'бридкий, гидкий, неприємний' – **брыдкий, брыдливый;** 'розпусний, непристойний' – **вшетечный, выхуэлзненный, збытный, непристойный, порочный, сромотный;** 'нещирий, неправдивий' – **выворочанный, змышленный, лживый, непевный, неправдивый, нещирый, хитрый;** 'злочинний' – **выстѣпный;** 'шкідливий' – **шкодливый,** 'злий' – **злосливый, злочестивый, лестный,** 'поганий' – **нѣжакійсь, неважный, негодный, недостаточный, невозможный, прикрыый, худой,** 'який приносить страждання, горе, нещастя' – **несчастливый, темный, тяжкий, жадібний' – скупый.**

Отже, у кількісному складі переважає група, що характеризує соціально-трудова й родинні стосунки.

Цікавими для аналізу виявилися прикметники з нейтральною оцінкою. Є набуття в семантичній структурі лексеми переносного значення. Але вживання їх у певних синтаксичних конструкціях зумовлює появу негативного значення. Обумовимо, що такі перенесення відбуваються в процесі метафоризації. Саме так можна пояснити наявність оцінних лексико-семантичних варіантів прикметника **горкій**. У результаті лексичної метафоризації з'являються нові контексти сполучуваності перенесеної назви, які відповідають новим семемам відповідних лексико-семантичних варіантів багатозначного слова. Так, з погляду прямого (головного) значення 'який має своєрідний їдкий, різкий смак' прикметник **горкій**, сполучуючись з іменником **жолчь**, виступає у видозміненому, причому негативно-оцінному

значенні 'який виражає горе, страждання', 'який приносить горе, нещастя, прикроші', 'тяжкий', 'який дошкуляє, вражає': **...горкою тою жолчю зъ Жидами безвожними напаяеть!** [ФХ, с.1570]. Зауважимо, що власне іменник **жолчь** також набуває негативного значення 'гнів, лють', і в такому сполученні з прикметником підсилює вияв негативності в конкретному випадку: **...И выродилися нещаливыи горкіи овцы, которыи въ ненадежномъ обаченюся заходній костель ѹморенный ніяко въ сисмѣ** [КЗ, с. 775] – ад'єктив **горкін** вживається в переносному значенні з оцінною конотацією.

У свою чергу через набуття переносного значення лексемою **голый**, в результаті метафоричного переосмислення, констатуємо появу негативно-оцінного значення в семантичній структурі слова – ('позбавлений чеснот, лести', 'без підтвердження, без пояснення', 'позбавлений сенсу'): **кды правды Божей ѹчатъ, треба не на голые титѣлы смотрѣты, Але на щирюю и правовѣрню науку.** [ФХ, с. 1254]; **...безі жадного фундаменту правды, на самому голыхъ словъ песку ѹбѹдоване, естъ щирый фальш** [КЗ, с. 521]; **...такъ и они безъ жадного доводу голыи слова Юліевы спосовом історійнымъ реферѹвали** [КЗ, с. 572].

Спостерігаємо також використання лексем **грубый, твердый, надгнилая**, що набули свого негативного значення у зв'язку з перенесенням фізичних характеристик предметів і речовин на морально-етичну або психологічну характеристику поведінки людини: **...а и дѣпись занежають насъ невдячниками грубыми называн ...** [ФХ, с. 1788-1790]; **...тая надгнилая ѹнія Берестейская на своемъ ся пляцу зостала ...** [ФХ, с. 1732]; **...але и до ѹдѣленья частки приходов своихъ кѹ воли добромѹ Речи Посполитой велми всегда скѹпими и твердыми ся становають?** [ФХ, с. 1718]. Для наведених прикладів характерне те, що оцінний компонент основного значення слів відповідає оцінці при метафоризації.

Однак у семантичній структурі прикметника **глухий** спостерігається протилежне явище. Ця лексема має нейтральне значення, але одна з її семем – ('нечуйний, байдужий, глухий') – набуває негативного вираження і констатує прояви характеру та поведінки людини: **глухихъ а до речи неприслухаючихъ** [ФХ, с. 1234-1236]. Це ж стосується і прикметника **слѣпый** – ('який не помічає, не розуміє того, що відбувається навколо'; 'нездатний правильно оцінити, досягнути що-небудь'; 'байдужий'): **...на правду слѣпыми очима не гмыраты (вигадувати)** [КЗ, с. 874]; **...ослѣплены бывши дымомъ пыхи и надѹтости** [КЗ, с. 506] – негативне метафоричне значення лексеми **ослѣплены** зумовлене наявністю в синтаксичній конструкції абстрактних іменників (**пыха, надѹтость**) і вказує на високий ступінь осуду, що, напевно, і хотів підкреслити автор, використовуючи таке поєднання.

Аналіз засвідчує, що сукупність прикметників староукраїнської мови досліджуваного періоду кількісно представлена, характеризується наявністю негативного значення як в основних семантичних структурах лексем так і можливістю набуття цього ж значення в результаті перенесення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт / Н.Д. Арутюнова. – М., 1988. – 338 с.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – М., 1998. – 896 с.
3. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки / Е.М. Вольф. – М., 1985. – 228 с.
4. Кононенко І.В. Компоненти оцінної структури прикметників / Ірина Кононенко // Мовознавство. – 1989. – №3. – С. 54-60.
5. Уфимцева А.А. Лексическое значение: принцип семиологического описания лексики / А.А. Уфимцева. – М., 1986. – 240 с.
6. Копистенський З. Палінодія, 1621.
7. Смотрицкий Г. Ключ царства небесного, 1587.
8. Філалет Х. Апокрисис, 1599.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Arutiunova N.D. Types of linguistic meanings. Assessment. Event. Actual / N.D. Arutiunova. - M., 1988. - 338 p.
2. Arutiunova N.D. Language and the world of man / N.D. Arutiunova .. - M., 1998. - 896 p.
3. Wolf E.M. Functional semantics evaluation / E.M. Wolff. - M., 1985. - 228 p.
4. Kononenko I.V. Components of the evaluation structure adjectives / Irina Kononenko // Linguistics. - 1989. - №3. - P. 54-60.
5. Ufimtseva A.A. Lexical meaning: the principle of semiological description language / A.A. Ufimtseva. - M., 1986. – 240 p.
6. Kopystensky Z. Palinodia, 1621.
7. Smotrytsky G. keys of the kingdom of heaven, 1587.
8. Filalet H. Apokrysys, 1599.

Glovatska O.L. The Adjectives with the Negative Meaning of Old Ukraining (late XVI – early XVII centuries)

Abstract. The adjectives with negative meaning in old Ukrainian are analyzed in this article. It is determined on the bases of lexical-semantic characteristics of axiological words which determine different functional peculiarities.

Keywords: *determined adjectives, lexical semantics, negative meaning*

Гловацкая О.Л. Имена прилагательных с отрицательным значением в староукраинском языке (конца XVI – п.п. XVII вв.)

Аннотация. В статье проанализировано имена прилагательных с отрицательным значением. Обусловлено в ходе анализа лексико-семантические характеристики аксиологических слов, которые представляют собой разнообразные функциональные особенности.

Ключевые слова: *оценочные имена прилагательные, лексическая семантика, отрицательное значение*